

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА
Навчально-науковий інститут
«Юридичний інститут КНЕУ ім. В. Гетьмана»
Кафедра публічного та міжнародного права**

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ПРОГРАМА «МІЖНАРОДНЕ ПРАВО»

галузь знань	29 Міжнародні відносини
спеціальність	293 Міжнародне право

Форма навчання: очна (денна)

**КВАЛІФІКАЦІЙНА БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА
на тему
«ІНСТИТУТ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА»**

здобувачки вищої освіти Вахрамової Єлизавети Валентинівни

(підпис)

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор Чорна В. Г.

(підпис)

**Робота допущена до захисту перед екзаменаційною комісією
з атестації здобувачів вищої освіти (ЕК)**

Завідувач кафедри, доктор юридичних наук, професор Кузьменко О. В.

(підпис)

Київ 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	7
1.1. Поняття, предмет та об'єкт міжнародного публічного права	7
1.2. Принципи міжнародного публічного права	12
1.3. Інститут джерел міжнародного публічного права: правова природа та роль у системі міжнародного права	18
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	22
2.1. Види джерел міжнародного публічного права та їх нормативно-правове закріплення	22
2.2. Міжнародний договір як основне джерело міжнародного публічного права	28
2.3. Кодифікація норм міжнародного публічного права	34
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	37
3.1. «М'яке право» як специфічне джерело міжнародного публічного права	37
3.2. Односторонні юридичні акти держав: проблеми визнання джерелом міжнародного публічного права	43
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність дослідження джерел міжнародного публічного права є невід'ємною частиною сучасного юридичного аналізу та практики у сфері міжнародних відносин. Джерела міжнародного публічного права відіграють важливу роль у визначенні правових засад і норм, що регулюють поведінку держав та інших міжнародних акторів на світовій арені. Розробка та застосування цих джерел істотно впливають на міжнародну стабільність, співпрацю та вирішення конфліктів.

Актуальність вивчення джерел міжнародного публічного права полягає в тому, що вони забезпечують основу для правового порядку та управління в міжнародній системі. Джерела, такі як міжнародні договори, звичаї, загальновизнані принципи та рішення міжнародних судів, визначають правові норми, що регулюють взаємодію держав та формують основу для врегулювання суперечок та конфліктів. Дослідження та аналіз цих джерел дозволяє краще зрозуміти правові обмеження та зобов'язання держав, а також способи їх реалізації та застосування.

В умовах швидкого розвитку та глобалізації сучасного світу актуальність вивчення джерел міжнародного публічного права проявляється в необхідності адаптації правового порядку до нових викликів і реалій, що змінюються. Міжнародні відносини стикаються з такими глобальними проблемами, як зміна клімату, тероризм, міжнародна торгівля, порушення прав людини та багато інших. Джерела міжнародного публічного права пропонують рамки та керівні принципи для вирішення таких проблем та розробки узгоджених та ефективних міжнародних стратегій та заходів щодо їх подолання.

Таким чином, актуальність вивчення джерел міжнародного публічного права проявляється в їх ролі як основи правового порядку та нормативного регулювання, у необхідності адаптації до сучасних викликів та змін, у контексті судової практики та розвитку міжнародного права, а також у підтримці та розвитку міжнародного правопорядку та дотримання правових норм.

Дослідження джерел міжнародного публічного права сприяє глибокому розумінню правових засад і принципів міжнародних відносин та має важливе значення для ефективного управління та розвитку світової спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розробку питань інституту права збройних конфліктів здійснили такі зарубіжні вчені, як Р. А. Мюллерсон, Л. Кондореллі, В. Родрігес-Седеньо, Н. Мельцер, та А. Бувье. Достатньої уваги збройним конфліктам приділяють і вітчизняні науковці, зокрема: В. Г. Буткевич, І. І. Дахно, О. В. Київець, С. Г. Коваленко, І. І. Лукашук, В. О. Мірошніченко, Т. Л. Сироїд, Л. Д. Тимченко та інші.

Мета і завдання дослідження. Метою даної бакалаврської роботи є дослідження та характеристика інституту джерел міжнародного публічного права, його окремих видів та їх кодифікацію; вивчення окремих проблемних питань щодо джерел міжнародного публічного права та шляхів їх удосконалення. Для досягнення поставленої мети передбачено постановку, формулювання і розв'язання наступних наукових і практичних завдань:

- визначити поняття, предмет та об'єкт міжнародного публічного права;
- виділити та проаналізувати принципи міжнародного публічного права;
- розглянути інститут джерел міжнародного публічного права, а саме його правову природу та роль у системі міжнародного права;
- відмежувати види джерел міжнародного публічного права та їх нормативно-правове закріплення;
- дослідити міжнародний договір як основне джерело міжнародного публічного права;
- обґрунтувати кодифікацію норм міжнародного публічного права;
- виокремити та вивчити «м'яке право» як специфічне джерело міжнародного публічного права;
- розкрити односторонні юридичні акти держав: проблеми визнання джерелом міжнародного публічного права.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини, які виникають у разі застосування джерел міжнародного публічного права – системи міжнародно визнаних правових норм і принципів, які регулюють міжнародне публічне право.

Предмет дослідження складає інститут джерел міжнародного публічного права.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу бакалаврської роботи становлять загальнонауковий діалектичний метод пізнання явищ та процесів, що дав змогу всебічно проаналізувати предмет дослідження. Системно-структурний метод є базовою методологічною платформою, яка зумовлена специфікою предмета дослідження. Порівняльно-правовий метод широко застосовувався при встановленні відмінностей між різними джерелами міжнародного публічного права. Логіко-юридичний метод використано при формулюванні дефініцій основних правових понять і категорій, класифікацій, висновків. За допомогою формально-юридичного методу здійснено аналіз законодавства та його тлумачення з метою виявлення суперечностей та недоліків у правовому регулюванні. Метод правового моделювання застосовано при розробці окремих пропозицій до удосконалення правового регулювання окремих видів джерел міжнародного публічного права на національному рівні.

Теоретична, методична та практична значущість отриманих результатів. Дане дослідження має комплексне значення, як прикладне, так і теоретико-методичне. Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у процесі вдосконалення кодифікації і гармонізації норм міжнародного публічного права в національній практиці нормативно-правового регулювання міжнародних відносин.

Універсальне теоретико-методичне значення роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та практичному вирішенні комплексу питань, пов'язаних з підвищенням ефективності системи джерел міжнародного публічного права, з огляду правової доктрини, міжнародних та національних аспектів і тенденцій уніфікації (в т. ч. кодифікації) деяких видів джерел регулювання міжнародних публічних відносин.

Інформаційна база дослідження. Законодавство України, міжнародні договори, акти міжнародних організацій, здобутки національної та зарубіжної правової доктрини, узагальнення міжнародної судової практики.

Структура та обсяг бакалаврської дипломної роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел (50 найменування). Повний обсяг роботи становить 57 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

1.1 Поняття, предмет та об'єкт міжнародного публічного права

Міжнародне публічне право — складний комплекс юридичних норм, створюваних державами та міждержавними організаціями шляхом укладення угод і є самостійною правовою системою, предметом регулювання якої є міждержавні та інші міжнародні відносини, і навіть певні внутрішньодержавні відносини.

Для повного розуміння міжнародного публічного права необхідно враховувати й інші ознаки, насамперед участь у створенні норм поряд з державами деяких інших суб'єктів права, своєрідні способи реалізації та забезпечення виконання міжнародно-правових норм у вигляді колективних чи індивідуальних дій самих держав [18].

Міжнародне публічне право за його початковими характеристиками - сукупність юридичних норм і регулятор певних відносин - споріднений з правом держави (внутрішньодержавного, національного права), що є традиційним об'єктом юриспруденції, починаючи з теорії держави і права. Міжнародному публічному праву як термінологічній категорії властива певна міра умовності.

Історично сформований і прийнятий у державних та міждержавних актах, інших офіційних документах, у наукових фахових виданнях та навчальних курсах термін «міжнародне публічне право» не цілком адекватний істинному значенню поняття. Його прообразом є термін «*jus gentium*» («право народів»), що склався в римському праві [19].

Міждержавне право реально існує, оскільки і створюється воно не народами безпосередньо, а головним чином державами як суверенними політичними організаціями, і орієнтоване насамперед на регулювання міждержавних взаємозв'язків, і забезпечується переважно зусиллями самих держав.

Відносини, врегульовані міжнародним публічним правом, нерідко ототожнюються з поняттям «міжнародні правовідносини», які виникають [20]:

- 1) між державами — двосторонні та багатосторонні, серед яких особливе значення мають відносини, що охоплюють міжнародне співтовариство держав загалом;
- 2) між державами та міжнародними міжурядовими організаціями, насамперед у зв'язку з членством держав у міжнародних організаціях;
- 3) між державами та державоподібними утвореннями, що мають відносно самостійний міжнародний статус;
- 4) між міжнародними міжурядовими організаціями.

Початкове розуміння «*jus gentium*» як зводу правил, що застосовувалися до всіх вільних народів у межах території Римської держави, незалежно від їх приналежності до певного роду чи національності, пізніше набуло більш широкого значення як комплекс загальновизнаних норм у взаєминах Риму з іншими державами («загальне для всіх народів право») [22].

У попередні періоди мали поширення відносини між державами та національними політичними організаціями, які очолювали боротьбу народів (націй) за незалежність, а також відносини таких національних політичних організацій із міжнародними організаціями. Всі названі види відносин можна зрештою кваліфікувати як міждержавні відносини, оскільки кожна міжнародна міжурядова організація - це форма об'єднання держав, політична організація нації, що бореться, діє як держава, що формується, а державоподібне утворення має ряд ознак держави.

При розгляді міжнародних, міждержавних відносин слід враховувати, що такого характеру вони набувають тому, що за своїм змістом виходять за межі компетенції та юрисдикції будь-якої окремої держави, стають об'єктом спільної компетенції та юрисдикції держав або всього міжнародного співтовариства загалом. Таке пояснення необхідне тому, що в юридичній літературі можна зустріти судження, що ґрунтуються на суто територіальному підході та зводять

міжнародні відносини до діяльності держав поза межами їхньої території, просторової сфери їхнього суверенітету [21].

Розуміння предмета міжнародного права пов'язано з відповіддю на питання: на кого звернені норми міжнародного публічного права. Норми міжнародного публічного права зобов'язують держави загалом, не окремі її органи й посадові особи, а компетенція і поведінка органів держави й посадових осіб, відповідальних за забезпечення виконання міжнародних зобов'язань, регулюються нормами внутрішньодержавного права. Тут необхідне уточнення: норми міжнародного публічного права як зобов'язують, так і надають правомочності, тобто уповноважують.

Що ж до суті проблеми, то в реальній міжнародно-правовій практиці адресатом цих норм стає не лише сама держава. Багато міжнародних договорів безпосередньо формулюють права та обов'язки цілком певних державних органів (наприклад, прокуратури) та навіть посадових осіб, вказують цілком конкретних виконавців договірних норм, саме на них безпосередньо покладаючи відповідальність за реалізацію зобов'язань.

Більше того, існують міжнародні договори (і їх перелік неухильно зростає), окремі норми які прямо адресовані індивідам та різним установам (юридичним особам) як потенційним носіям прав та обов'язків, які встановлюються договірними нормами [27].

Міжнародне публічне право існує у двох вимірах і тому може бути охарактеризовано у двох аспектах. Воно сформувалося та функціонує як частина міждержавної системи, що охоплює різноманітні компоненти взаємозв'язків у рамках міжнародного співтовариства. Відповідно такий підхід зумовлює розуміння міжнародного публічного права як регулятора міжнародних відносин, зовнішньополітичних дій держав як правового комплексу, що існує у міждержавній системі і лише у ній. Подібне трактування міжнародного публічного права переважає в опублікованих наукових працях та підручниках.

Разом з тим заслуговує на увагу й інший аспект: характеристика міжнародного публічного права як складової частини всесвітнього правового

комплексу, що формується, який включає поряд з міжнародним публічним правом правові системи держав, тобто внутрішньодержавні, національні правові системи. Мається на увазі узгодження, взаємодія, у межах якого певні норми міжнародного публічного права беруть участь у регулюванні внутрішньодержавних відносин та безпосередньо застосовуються у сфері правової системи держави.

З цим пов'язано те, що можна назвати «зустрічним рухом» у сучасному праві: міжнародні договори та інші міжнародні юридичні акти орієнтуються на взаємодію з національним законодавством, зберігаючи шанобливе ставлення до нього, юрисдикційні прерогативи кожної держави; закони та інші нормативні акти держав збагачуються нормами, зумовленими міжнародним публічним правом, що містять посилання до міжнародних договорів, положення про спільне застосування національних та міжнародних правил та пріоритетне в колізійних ситуаціях застосування міжнародних правил [26].

Отже, однією з суттєвих умов пізнання міжнародного публічного права є вивчення у комплексі міжнародних та внутрішньодержавних правових актів, призначених для узгодженої регламентації однорідних відносин і які мають, таким чином, суміщений предмет регулювання.

Історично склалося розмежування двох категорій - міжнародного публічного права та міжнародного приватного права. Сучасне співвідношення міжнародного публічного права та міжнародного приватного права характеризується їх зближенням, взаємопроникненням, оскільки, з одного боку, міжнародні відносини за участю фізичних та юридичних осіб вийшли за цивільно-правові рамки, охопивши адміністративно-правову, кримінально-правову та інші сфери, а з іншого боку, міжнародні договори стали відігравати важливішу роль у регулюванні такого роду відносин, безпосередньо встановлюючи правила поведінки фізичних та юридичних осіб, що перебувають під юрисдикцією різних держав.

Відповідно виклад багатьох питань міжнародного права (міжнародного публічного права) невіддільний від залучення матеріалів міжнародного

приватного права, маючи на увазі реальне зближення або навіть поєднання предмета регулювання, кола учасників правовідносин, методів та форм регламентації.

Об'єктом міжнародного публічного права є те, на що це право поширюється і що його регулює. Основними об'єктами міжнародного публічного права є [25]:

1. Держави: Держави є основними суб'єктами міжнародного публічного права, а отже є об'єктами її регулювання. Міжнародне право визначає права та обов'язки держав, їхню територіальну цілісність, неприпустимість використання сили та інші аспекти взаємодії між державами.

2. Міжнародні організації: Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова Торгова Організація (СОТ) та інші також є об'єктами міжнародного публічного права. Міжнародне право встановлює правовий статус та компетенцію цих організацій, а також правила їх функціонування та взаємодії з державами.

3. Міжнародні договори: Міжнародні договори, такі як двосторонні та багатосторонні договори, є об'єктами міжнародного публічного права. Вони встановлюють права та обов'язки держав, регулюють специфічні сфери відносин між державами, такі як права людини, торгівля, навколишнє середовище та інші.

4. Фізичні та юридичні особи: Міжнародне право також регулює права та обов'язки фізичних та юридичних осіб у контексті міжнародних відносин. Це можуть бути громадяни держав, компанії, неурядові організації та інші суб'єкти, які мають правовий статус та здійснюють свою діяльність на міжнародному рівні.

5. Території та ресурси: Міжнародне право регулює питання, пов'язані з територіальною цілісністю держав, кордонами, управлінням та використанням міжнародних водних просторів, природних ресурсів та інших об'єктів, що мають міжнародне значення.

Це лише приклади об'єктів міжнародного публічного права. Загальна сфера застосування міжнародного публічного права охоплює широкий спектр відносин та ситуацій, що регулюються цією правовою системою.

Отже, сучасне міжнародне публічне право характеризується розширенням сфери його застосування, а отже, і розширенням нормативної основи, оскільки нова сфера застосування передбачає створення для неї призначених і до неї пристосованих правових норм. Мається на увазі сфера внутрішньодержавних відносин, які в принципі підлягають внутрішньодержавному правовому регулюванню.

Певні її елементи за погодженням між самими державами розглядаються як об'єкти спільного регулювання за участю як внутрішньодержавних, так і міжнародно-правових норм. Зазначені обставини дозволяють охарактеризувати норми міжнародного публічного права як правила міждержавних відносин, як узгоджено прийняті державами правила їх взаємоприйнятних дій у межах своєї юрисдикції, і навіть правила, які стосуються статусу та діяльності інших суб'єктів відповідно до спільних інтересів держав.

1.2 Принципи міжнародного публічного права

Основні принципи сучасного міжнародного публічного права можна визначити як його загальновизнані норми, що мають найважливіше значення для забезпечення нормального функціонування міждержавної системи і, отже, спрямовані на вирішення міжнародних проблем.

Таке визначення знайшло підтвердження у рішенні Міжнародного суду 1974 р. щодо суперечки між США та Канадою про кордон у затоці Мен, в якому вказується, що слова «принципи та норми» виражають ту саму ідею, а саме, що термін «принципи» означає правові принципи, тобто він включає норми міжнародного публічного права, і що вживання терміну «принципи» виправдане, оскільки йдеться про загальні та фундаментальні норми [32].

Як зазначається у Декларації про принципи міжнародного публічного права 1970 р., «сумлінне дотримання принципів міжнародного права, що стосуються

дружніх відносин та співробітництва між державами, та сумлінне виконання державами зобов'язань, прийнятих відповідно до Статуту, мають найважливіше значення для підтримки міжнародного миру та безпеки та для досягнення інших цілей Організації Об'єднаних Націй» [3].

У науці міжнародного публічного права панує думка, що основні принципи міжнародного публічного права мають імперативний характер. Основні принципи сучасного міжнародного публічного права закріплені насамперед у Статуті ООН [1]. Проте деякі з них сформульовані у ньому дуже коротко. Тому з ініціативи низки європейських держав у 60-ті роки в ООН було проведено роботу з кодифікації основних принципів. Вона завершилася прийняттям у 1970 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про принципи міжнародного публічного права щодо дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Декларація містить сім принципів [3]:

- 1) принцип незастосування сили чи загрози силою;
- 2) принцип мирного вирішення міжнародних спорів;
- 3) принцип невтручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції держави;
- 4) обов'язок держав співпрацювати одна з одною відповідно до Статуту ООН;
- 5) принцип рівноправності та самовизначення народів;
- 6) принцип суверенної рівності держав;
- 7) принцип сумлінного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН [1].

Це не означає, звісно, що у міжнародному праві лише сім основних принципів. Декларація не ставила своїм завданням дати повний їхній перелік. У Заключному акті Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. міститься десять основних принципів [2]. До перелічених у Декларації 1970 р. додано принципи непорушності кордонів, територіальної цілісності держав, поваги прав людини та її основних свобод.

Зростання ролі міжнародних відносин у суспільстві та поява нових життєво важливих, глобальних проблем ведуть до збільшення числа основних принципів міжнародного публічного права. Наприклад, з підвищенням міжнародного значення проблеми охорони навколишнього середовища у міжнародному праві виник і розвивається важливий принцип охорони навколишнього середовища як принцип загального міжнародного публічного права [22].

Класифікація основних принципів умовна, бо вони взаємопов'язані і кожен принцип має значення для всієї міждержавної системи. Проте класифікація практично корисна, оскільки регулююча роль окремих принципів проявляється переважно у різних галузях міжнародних відносин.

З урахуванням викладеного пропонується така класифікація основних принципів міжнародного публічного права [31]:

- 1) принципи, безпосередньо які стосуються підтримки міжнародного миру та безпеки;
- 2) загальні засади міжнародного співробітництва;
- 3) принцип мирного співіснування держав незалежно від своїх економічних, соціальних і політичних систем.

1. До принципів, що забезпечують підтримку міжнародного миру та безпеки, належать такі [24]:

Принцип незастосування сили чи загрози силою. Принцип незастосування сили чи загрози силою виник міжнародному праві у період між двома світовими війнами спочатку як принцип заборони агресивної війни. Цей принцип замінив право держави, що існувало раніше в міжнародному праві, на війну (*jus ad bellum*), відповідно до якого кожна держава могла вдатися до війни проти іншої держави у разі будь-якої суперечки між ними.

Принцип мирного вирішення міжнародних суперечок. З принципом незастосування сили тісно пов'язаний принцип мирного вирішення міжнародних суперечок. Відповідно до нього, держави мають вирішувати суперечки між собою лише мирними засобами.

Принцип територіальної цілісності країн. Принцип територіальної цілісності держав належить до основних принципів міжнародного права, закріплених у п. 4 ст. 2 Статуту ООН [1]. Цей принцип конкретизується в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., де трактується як частина принципу суверенної рівності держав і як частина принципу незастосування сили чи загрози силою [3]. Справді, цей принцип тісно пов'язаний з обома зазначеними принципами. У Декларації йдеться: «Територіальна цілісність та політична незалежність держави недоторканні». Проте принцип територіальної цілісності держав є настільки важливим, що у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі він виділений як самостійний принцип міжнародного права: «Держави-учасниці поважатимуть територіальну цілісність кожної з держав-учасниць».

Принцип непорушності кордонів. Принцип непорушності державних кордонів теж тісно пов'язаний з принципом незастосування сили чи загрози силою та з принципом суверенної рівності держав. У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. він сприймається як частина принципу незастосування сили чи загрози силою: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави» [3].

2. До загальних принципів міждержавного співробітництва належать такі [24]:

Принцип суверенної рівності країн. Принцип суверенної рівності держав включає повагу до суверенітету всіх держав та їх рівноправність у міжнародних відносинах. Ці дві складові цього принципу можуть розглядатися і як самостійні принципи міжнародного права. Принцип суверенної рівності держав закріплено у Статуті ООН, п. 1 ст. 2 якого говорить: «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів» [1].

Принцип невтручання. Принцип невтручання, тісно пов'язаний з принципом суверенної рівності країн, що склався у міжнародному праві паралельно із ним. Насамперед зміст цього принципу був обмеженим, оскільки у багатьох випадках

допускалися інтервенція, а також інші форми втручання у внутрішні справи держави. У сучасному міжнародному праві зміст зазначеного принципу значно ширший. Принцип невтручання зафіксовано у Статуті ООН (п. 7 ст. 2) [1].

Принцип рівноправності та самовизначення народів. Зародження принципу самовизначення народів (націй) належить до періоду буржуазних революцій. Однак, цей принцип не став загальновизнаним навіть у рамках європейського міжнародного права. Існування колоніальної системи, а також деяких європейських багатонаціональних імперій перебувало у різкій суперечності із принципом самовизначення націй.

Принцип співробітництва країн. Принцип співробітництва держав є результатом поглиблення міжнародного поділу праці, широкого розвитку міжнародних економічних та інших зв'язків у сучасну епоху. Економічна та політична необхідність співробітництва держав для забезпечення міжнародного миру та безпеки, розвитку продуктивних сил, культури, охорони природи породила цей юридичний принцип. Розглянутий принцип пронизує Статут ООН від початку і до кінця. Стаття 1, перераховує цілі Організації, головною з яких виділяється підтримка міжнародного миру та безпеки, встановлює, що ООН має бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих спільних цілей [1].

Принцип поваги до прав людини. Окремі норми захисту прав людини з'явилися ще у старому міжнародному праві. До них належали заборона работоргівлі, постанови деяких міжнародних договорів про захист національних меншин та інше. Друга світова війна поставила з усією гостротою питання необхідності міжнародного захисту прав людини.

Принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань належить до найстаріших основних принципів міжнародного права. Цей принцип закріплено у Статуті ООН. У його преамбулі наголошується на рішучості членів ООН «створити умови, за яких може дотримуватися повага до зобов'язань, що впливають із договорів та інших джерел міжнародного права». Статут зобов'язує всіх членів

ООН сумлінно виконувати прийняті за Статутом міжнародні зобов'язання (п. 2 ст. 2) [1].

Принцип сумлінності як загальний принцип права і як один із принципів договірної права закріплений у Віденській конвенції 1969 р. про право міжнародних договорів (преамбула; ст. 26, 31, 46) [4]. Найбільше значення у процесі затвердження принципу сумлінності як основоположного принципу позитивного міжнародного права мало, безперечно, включення їх у текст Статуту ООН [1].

У п. 2 ст. 2 Статуту ООН закріплено: «Усі члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують прийняті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм у сукупності права та переваги, що впливають із належності до складу членів Організації» [1].

Згадка у ст. 2 Статуту ООН принципу сумлінності передбачає, що відносини між державами-членами ООН мають ґрунтуватися на чесності, лояльності, взаємній довірі між ними. Тим самим мають виключатися будь-які прояви несумлінності у їхніх взаєминах [1]. У цьому плані принцип сумлінності ототожнюється з повагою до цього слова (зобов'язання), зі святістю міжнародного договору, вірністю прийнятим зобов'язанням. Водночас, Статут ООН не уточнює конкретний зміст принципу сумлінності та його юридичних наслідків.

Роз'яснення змісту принципу сумлінності здійснено у Декларації ООН 1970 р. [3] та Заключному акті 1975 р. Наради з безпеки та співробітництва в Європі [2].

Принцип сумлінності у формулюваннях різних документів частково відрізняється: принцип сумлінного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН (Декларація 1970 р.) та принцип сумлінного виконання зобов'язань з міжнародного права (Заключний акт 1975 р.), але що стосується розкриття змісту викладеного в цих формулюваннях змісту принципу, то вони містять практично близькі положення [27].

По-перше, держави зобов'язані сумлінно виконувати свої зобов'язання за Статутом ООН.

По-друге, держави зобов'язані сумлінно виконувати зобов'язання, що впливають із загальновизнаних принципів та норм сучасного міжнародного публічного права.

По-третє, держави зобов'язані сумлінно виконувати зобов'язання, що впливають із дійсних та відповідних міжнародному публічному праву договорів чи інших угод, учасниками яких вони є.

По-четверте, коли зобов'язання, що впливають із міжнародних договорів, суперечать зобов'язанням членів ООН за Статутом ООН, зобов'язання за Статутом ООН мають переважну силу.

1.3. Інститут джерел міжнародного публічного права: правова природа та роль у системі міжнародного права

Інститут джерел міжнародного публічного права є ключовим елементом системи міжнародного публічного права. Він визначає, звідки беруться правила та норми, що регулюють поведінку держав та інших міжнародних суб'єктів.

Джерела міжнародного публічного права - це джерела правил, обов'язкових для дотримання державами та іншими міжнародними суб'єктами. Вони є основою для формування, інтерпретації та застосування міжнародного права. Відповідно до статті 38 Міжнародної конвенції про право договорів (1969 р.) основні джерела міжнародного публічного права включають [4]:

1. Міжнародні договори: це письмові угоди, що укладаються між державами та іншими міжнародними суб'єктами. Договори можуть мати різну природу та призначення, включаючи встановлення правил, що регулюють територіальні кордони, торгівлю, права людини та інші аспекти міжнародних відносин.

2. Міжнародні звичаї: це правила, які розвинулися протягом довгого періоду застосування і отримали визнання державами як обов'язкові. Міжнародні звичаї ґрунтуються довгій практиці держав і принципі юридичної обов'язковості. Вони

можуть бути формалізовані у вигляді звичайного права, яке є обов'язковим для всіх держав, незалежно від наявності конкретного договору.

3. Основні принципи загальновизнаного права: це загальні правові принципи, які вважаються частиною міжнародного права та застосовуються щодо спірних питань, що не регулюються конкретними договорами чи звичаями. Приклади таких принципів включають принципи суверенної рівності держав, незастосування сили та сумлінного виконання зобов'язань.

4. Рішення міжнародних судів та арбітражних рішень: рішення міжнародних судів та арбітражів, включаючи рішення Міжнародного Суду ООН, мають юридичну силу та можуть бути джерелом міжнародного публічного права. Ці рішення ґрунтуються на конкретних обставинах та фактах справи, але вони також можуть впливати на інтерпретацію та розвиток загальноприйнятих норм та принципів.

Джерела міжнародного права - це встановлені державами у процесі правотворчості форми здійснення узгоджених рішень, форми існування міжнародно-правових норм. До джерел міжнародного публічного права додаються основні характеристики джерел права у загальній теорії права [20].

Однак на відміну від внутрішньодержавного права міжнародне публічне право не має таких конституційних норм або спеціальних актів, в яких дається перелік нормативних актів у прив'язці до компетенції органів держави, що їх приймають. Самі держави, міжнародні організації та (у передбачених випадках) деякі інші суб'єкти, узгоджуючи свої інтереси, визначають не лише зміст міжнародно-правових норм, а й зовнішню форму їхнього існування.

Належна оцінка джерел міжнародного публічного права зумовлена реальними процесами нормотворчої діяльності. Презумпція різноманітності джерел міжнародного права властива Статуту Організації Об'єднаних Націй, у преамбулі якого виражена рішучість народів Об'єднаних Націй «створити умови, за яких держави можуть дотримуватися справедливості та поваги до зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права» [1]. Якби розробники Статуту, а серед них були видатні юристи-міжнародники,

засновували свою думку виключно на практиці того часу (1945 р.), їм досить було додати до договорів міжнародні звичаї. Вони ж явно формулювали текст із орієнтацією на перспективу, не пов'язуючи держави у їхніх рішеннях.

Можна також послатися на авторитетний документ, підготовлений Комісією міжнародного права ООН, — проект статей про відповідальність держав. Відповідно до ст. 17 проекту міжнародно-протиправним вважається діяння, що порушує міжнародне зобов'язання, «незалежно від звичайного, договірнього чи іншого походження цього зобов'язання» [22].

Джерела міжнародного публічного права мають значну роль у системі міжнародного права. Вони забезпечують стабільність, передбачуваність та справедливість у міжнародних відносинах. Джерела права дозволяють державам та іншим міжнародним суб'єктам розуміти свої права та обов'язки, а також забезпечують способи урегулювання суперечок та конфліктів.

Правова природа інституту джерел міжнародного публічного права полягає у його обов'язковій силі для держав та інших міжнародних суб'єктів. Це означає, що держави зобов'язані дотримуватись і застосовувати правила, встановлені у джерелах міжнародного публічного права. Дотримання цих правил здійснюється як на основі добровільної згоди, вираженої в міжнародних договорах, так і на основі обов'язковості міжнародних звичаїв та загальновизнаних принципів права [18].

Проте слід зазначити, що міжнародне публічне право є децентралізованою системою, де немає єдиного органу, який би наділяв джерела права обов'язковою силою. Це може створювати складнощі у тлумаченні та застосуванні джерел міжнародного права. Тим не менш, існує широка міжнародна згода щодо значущості та ролі різних джерел, що сприяє забезпеченню єдності та передбачуваності їх у системі міжнародного права.

Джерела міжнародного публічного права грають значної ролі у формуванні та розвитку міжнародного права. Правова природа цих джерел визначає їх статус та обов'язкову силу для держав та інших міжнародних суб'єктів [43].

Правова природа джерел міжнародного публічного права полягає в концепції юридичної обов'язковості. Вона визначає, наскільки ці джерела мають силу, яка є примусом для держав та інших міжнародних суб'єктів. Значення правової природи полягає в тому, що вона забезпечує стабільність, передбачуваність та обов'язковість у міжнародних відносинах.

Отже, інститут джерел міжнародного публічного права грає фундаментальну роль у системі міжнародного права. Він визначає, звідки беруться правила та норми, що регулюють поведінку держав та інших міжнародних суб'єктів. Правова природа та роль джерел міжнародного публічного права забезпечують стабільність, передбачуваність і справедливість у міжнародних відносинах, а також є основою для вирішення спорів та конфліктів.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

2.1 Види джерел міжнародного публічного права та їх нормативно-правове закріплення

Під джерелом міжнародного публічного права розуміється форма висловлювання та закріплення норми міжнародного публічного права. Слід зазначити, що відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного суду [1]: «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому суперечки на підставі міжнародного права, застосовує:

- 1) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, безумовно визнані державами, що сперечаються;
- 2) міжнародний звичай, як доказ загальної практики, визнаної як правової норми;
- 3) загальні засади права, визнані цивілізованими націями;
- 4) судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм».

Теоретично під основними джерелами міжнародного публічного права визнаються міжнародний договір та міжнародний звичай. Під міжнародним договором розуміється угода між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, укладена у письмовій формі, щодо встановлення, зміни чи припинення взаємних прав та обов'язків. Кількість договірних норм величезна, й у практиці найчастіше доводиться мати справу з цими нормами [31].

Під міжнародним звичаєм згідно зі ст. 38 Статуту Міжнародного суду розуміється доказ загальної практики, визнаної як правової норми [1]. Прості норми складаються у міжнародній практиці та визнаються суб'єктами

міжнародного права як обов'язкове правило поведінки. Від звичаю слід відрізнати традиції, тобто правила міжнародної ввічливості та етикету.

Договірний процес створення міжнародно-правових норм є основним і має низку переваг проти процесу створення нормальних норм. Останній відбувається повільно, і його результати часто неясні, у свою чергу договірний процес відбувається швидше. Крім того, і це дуже важливо, у договірному процесі є можливість обговорення створюваних норм, їх чіткого формулювання, взаємних поступок, тощо.

Договірний процес — ефективний спосіб зміни відносин між державами, і тому нині, коли виникає потреба, то суб'єкти міжнародного публічного права вдаються, зазвичай, до міжнародного договору. Однак і звичай продовжує відігравати неабияку роль у розвитку міжнародного публічного права. Причому слід наголосити, що він в даний час відбувається шляхом взаємодії договірних та звичайних процесів створення норм [35].

Міжнародний звичай іноді сприяє розширенню сфери впливу норм міжнародного договору. Як приклад можна назвати Женевський протокол 1925 р. про заборону застосування хімічної та бактеріологічної зброї. Учасниками цього договору є далеко не всі держави, але безсумнівно, що його норми є нормами загального міжнародного права, визнані такими всіма державами і обов'язкові для всіх держав.

Міжнародний звичай як джерело міжнародного публічного права поряд із міжнародними конвенціями та загальними принципами права застосовується Міжнародним судом при винесенні ним свого рішення. За загальним розумінням доктрини і практики міжнародного права, термін «звичай» включає два різні розуміння досліджуваного інституту.

По-перше, це процес створення норми права. По-друге, йдеться мова про створену в результаті цього процесу юридичну норму, яка відтепер отримує назву звичайної норми. Таким чином, в одному випадку можна говорити про міжнародне виробництво норм, а по-друге — про матеріальний продукт

створення норм — юридично обов'язкове правило поведінки у формі міжнародно-правової норми [44].

На виконання ст. 38 Статуту Міжнародного суду, у разі, коли суд «застосовує міжнародний звичай», ми маємо справу із звичаєвою правовою нормою, і якщо здійснюється «доказ загальної практики, визнаної як правової норми», то очевидно процес виробництва норм, у якому відбувається вироблення нової звичаєвої правової норми [1].

Коли йде мова щодо значення міжнародного звичаю як джерела сучасного міжнародного публічного права, виникає питання про доктринальне обґрунтування способів створення норм міжнародного права.

Згідно з першою теорією, звичай утворюється через мовчазну згоду держав. Визнаючи допустимим можливість застосування цієї теорії щодо двосторонніх чи локальних звичаїв, теорія «мовчазної згоди» як обґрунтування утворення звичаю не вважається прийнятною щодо загальних звичаїв. Загальні звичаї, як відомо, діють і щодо нових держав, які не дали, через своє виникнення, згоди на його утворення. Саме ця обставина і робить теорію «мовчазної згоди» неповною і тому непринятною при поясненні юридичної основи виникнення звичаю [34].

Як зазначалося вище, до джерел міжнародного публічного права відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного суду належать загальні принципи права, визнані цивілізованими націями [1]. У літературі є велика різниця наукових думок щодо характеру і значення загальних принципів права на міжнародне публічне право [25].

Можна вважати, що загальні принципи права - це загальні юридичні правила, які використовуються при застосуванні конкретних правових норм, що визначають права та обов'язки суб'єктів права. Багато загальних принципів, якщо не більшість, прийшли з римського права. Як приклади загальних принципів права, що застосовуються в міжнародному публічному праві, можна назвати: «*auditur et altera pars* або *audi alteram partem*» (вислухаємо і іншу сторону); «*res judicata*» (питання, остаточно вирішене судом і тому не підлягає розгляду знову тим самим судом або судом паралельної юрисдикції); «*aut dedere aut punire*» (або

видай, або покарай); «aut dedere aut judicare» (або видай, або суди); «nemo plus juris transferre potest quam ipse habet» (ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має); «actore probante reus absolvitur» (тягар доказів покладається на бік, що подав позов); «ex injuria non oritur jus» або «ex injuria non oritur actio» (порушення права не створює права) [39].

Звісно ж, що принципи справедливості і неприпустимість зловживання правом також можна зарахувати до загальних принципів права. При цьому треба мати на увазі, що далеко не всі принципи права, притаманні національним правовим системам, можуть бути застосовні у міжнародному публічному праві та стати таким чином його частиною.

До допоміжних джерел міжнародного публічного права належать рішення міжнародних організацій, рішення міжнародних судів, і навіть доктрина міжнародного публічного права.

Аналізуючи рішення міжнародних організацій як джерела міжнародного публічного права, слід зазначити, що лише частина з них мають обов'язкову силу (наприклад, деякі рішення ООН), інші ж мають рекомендаційний характер. Відмінність цього процесу утворення норм від договірної полягає головним чином у тому, що резолюції міжнародних організацій, прийняті більшістю голосів її членів, стають обов'язковими тільки для всіх членів організації [36].

Деякі резолюції міжнародних організацій є частиною договірної процесу створення норм міжнародного публічного права. До них належать резолюції, з яких міжнародні організації приймають тексти міжнародних договорів. Багато резолюцій служать як відправний пункт для договірної процесу. Так, Загальна декларація прав людини 1948 р. стала вихідним пунктом для вироблення двох пактів про права людини. Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1963 р., стала вихідним пунктом для відповідної конвенції [5]. Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору започаткувала створення договору з цього питання [6]. Можна сміливо сказати, що у практиці

міжнародних організацій рекомендації найчастіше приймаються у тому випадку, коли держави готові взяти на себе договірні зобов'язання.

Можна виділити чотири різновиди рішень міжнародних організацій [50]:

1) рішення з процедурних і технічних питань, які, зазвичай, створюють норми, обов'язкові для членів цієї організації. Так, на підставі ст. 21 Статуту ООН Генеральна Асамблея встановлює власні правила та процедури, обов'язкові для держав [1]. Відповідно до ст. 30 Статуту, Міжнародний суд складає регламент, що визначає порядок виконання ним своїх функцій [1]. Подібні норми містяться майже в усіх конвенціях та угодах, які запроваджують міжнародні організації. Крім того, деякі з таких міжнародних організацій ухвалюють постанови з технічних питань. Такі постанови створюють норми, що містять елементи правової та технічної регламентації, обов'язкові для Договірних Держав;

2) рішення, прийняті з найважливіших питань міжнародних відносин, обов'язкова сила яких впливає безпосередньо з установчого акта. Такі рішення має право виносити, зокрема, Рада Безпеки, їм підпорядковуються члени Організації Об'єднаних Націй відповідно до ст. 25 Статуту ООН [1]. Не буде перебільшенням сказати, що юридичні акти Ради Безпеки не мають собі рівних за важливістю та зобов'язуючою силою в практиці діяльності інших міжнародних організацій;

3) рішення, що зобов'язують, сила яких впливає із загальних принципів та норм міжнародного публічного права. Відомо, що у своїй більшості рішення Генеральної Асамблеї ООН мають характер рекомендацій, які члени ООН мають право прийняти до керівництва або вважати для себе неприйнятними. Однак поряд з подібними рішеннями Генеральна Асамблея приймає і такі, що мають зобов'язуючий характер. В даному випадку йдеться про такі рішення, які конкретизують загальновизнані імперативні принципи та норми міжнародного публічного права та спрямовані на їхню практичну реалізацію. Такий характер мають Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам, Резолюція про загальне та повне роззброєння, Резолюція про затвердження принципів міжнародного права, визнаних Статутом Нюрнберзького трибуналу та

його вироком, Декларація правових засад діяльності держав з дослідження та використання космічного простору [6], Резолюція про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та народів [8] та інші.

Багато міжнародних організацій приймають рішення з деяких питань, які не мають зобов'язальної сили. Рішення рекомендаційного характеру створюються міжнародними організаціями, наділеними правом надавати своїм членам рекомендації щодо певного кола питань (подібні рекомендації можуть робитися, зокрема, відповідно до ст. 10, 13 та 14 Статуту ООН) [1]. Рішення Міжнародного суду та арбітражних судів є актами тлумачення чи застосування конкретних норм міжнародного правничий та немає сили правової норми.

Стаття 38 Статуту Міжнародного суду передбачає [1], що Суд, розглядаючи передані йому справи, повинен діяти на підставі міжнародного права. Він не уповноважений вносити зміни до чинного міжнародного права, а має ним керуватися. Статут прямо відкидає концепцію «судового прецеденту», встановлюючи у ст. 59, що «рішення Суду є обов'язковим лише для сторін, що беруть участь у справі, і лише у цій справі». З цим застереженням Міжнародний суд може використовувати свої рішення «як допоміжний засіб для визначення правових норм» [1].

Доктрини юристів-міжнародників є поглядами фахівців у галузі міжнародного публічного права на проблеми міжнародного права і мають значення для тлумачення норм міжнародного публічного права та їх подальшого вдосконалення. Стаття 38 Статуту Міжнародного суду (про те, що Суд при вирішенні справ може застосовувати «доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм») говорить лише про роль доктрини у застосуванні міжнародного публічного права [1].

Практика свідчить, що, наприклад, у питаннях прогресивного розвитку міжнародного права доктрина відіграє значну роль. Вплив доктрини позначається і на визначенні позиції країн, які розробляють міжнародні договори, і на

міжнародні конференції, і на міжнародні організації. Тим самим підтверджується те, що доктрина напряду впливає на розвиток міжнародного публічного права.

Законодавство конкретних держав і рішення їх судів, не є в повному розумінні джерелами міжнародного права, тобто не створюють норм, обов'язкових для міждержавних відносин. Для визнання дійсності джерела права, міжнародне право висуває три основні вимоги [33].

По-перше, джерело має виходити від компетентних суб'єктів міжнародного публічного права.

По-друге, умова визнання дійсності джерел належить до акта прояви волі. Відповідно до цієї вимоги прояв волі має бути ясним і мати недвозначний характер. Крім вимог ясності волевиявлення держави та недвозначності її характеру, міжнародне публічне право вказує на необхідність суворого дотримання міжнародно-правових норм у процесі прояву державами своєї волі. Будь-яке порушення норм міжнародного публічного права при волевиявленні держави тягне за собою визнання недійсності джерела.

По-третє, умовою, що забезпечує визнання дійсності джерел, є вимога, відповідно до якої об'єкт має бути реальним, тобто необхідне його існування протягом певного часу.

2.2 Міжнародний договір як основне джерело міжнародного публічного права

Міжнародний договір — це регульована міжнародним правом угода, укладена двома чи кількома суб'єктами міжнародного публічного права, виходячи з якого з-поміж них виникають права та обов'язки щодо певного предмета.

Насправді й у літературі вираз «міжнародний договір» використовується у дуже широкому сенсі позначення будь-яких міжнародно-правових актів, незалежно від конкретної назви і змісту. Найбільша кількість міжнародних

договорів укладається між державами, менша кількість договорів укладається між державами та міжнародними організаціями або між двома чи кількома міжнародними організаціями [25].

У внутрішніх правових порядках договори є джерелами не тільки об'єктивного, а й суб'єктивного права, тобто регулюють лише певне коло питань між відповідними сторонами. Це також стосується і договорів внутрішнього права, які укладає держава на основі своєї правоздатності.

Міжнародні договори також служать для вирішення конкретних питань, насамперед у відносинах між державами. Такими є, наприклад, договори про розмежування кордонів, про спільне будівництво електростанції, про продаж нафти тощо. Водночас багато міжнародних договорів переростають функцію регулювання конкретних питань і певною мірою виконують роль, яка відводиться законам та внутрішнім правовим системам держав, особливо коли йдеться про деякі багатосторонні угоди. Тим самим вони шляхом регулювання конкретних договірних відносин (взаємних прав та обов'язків договірних сторін) одночасно роблять свій внесок у формування міжнародно-правового порядку як такого, тобто об'єктивного міжнародного публічного права [31].

Як приклад можна навести Статут ООН та низку міжнародних договорів, якими кодифіковано міжнародне публічне право.

Нарешті, певні міжнародні договори, зокрема ті, у яких бере участь велика кількість держав, часто є основою виникнення норми права. Так, наприклад, рішення Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.) [9] з часом безперечно переросли у загальне міжнародне звичаєве право.

Таким чином, функція договорів у галузі міжнародного публічного права має три аспекти: 1) вони регулюють конкретні правові відносини (права та обов'язки сторін); 2) широко регулюють відносини у міжнародному співтоваристві та формують саме міжнародне право (так само, як закони в національних правових системах держав); 3) багатосторонні міжнародні договори послужили основою появи міжнародних норм публічного права [22].

Міжнародні договори можна класифікувати з різних підстав: за формою, кількістю учасників, функціями тощо.

1. За формою: письмові та усні. Хоча договори, складені у письмовій формі, найпоширеніші, протягом усієї історії також укладалися договори у усній формі. У принципі, договір може бути укладений і шляхом вчинення конклюдентних дій [28].

2. За кількістю учасників: двосторонні та багатосторонні. У двосторонніх (білатеральних) беруть участь лише дві сторони. Це, однак, не означає, що такий договір завжди пов'язує лише дві держави. У ролі однієї або обох сторін можуть виступати кілька самостійних суб'єктів міжнародного права. Так, наприклад, коли два ворожих союзи укладають мирний договір, це двосторонній договір, хоча кожен з двох союзів представляють кілька суб'єктів (держав). Багатосторонні (мультилатеральні) - це договори, які укладаються трьома або більше суб'єктами міжнародного права, кожен з яких виступає як окрема сторона. У принципі, вони можуть бути звичайними (умова багатосторонності виконується простою участю трьох або більше сторін), а можуть включати або прагнути охопити широке коло взаємопов'язаних держав (регіональні) або, зрештою, всі держави світу (універсальні договори). Такі угоди є найважливішими джерелами сучасного міжнародного права [34].

3. По території дії: універсальні та регіональні. Універсальними (загальними) називаються договори, які охоплюють або, принаймні, прагнуть охопити як учасники договору всі держави світу. Проте навіть така угода стає обов'язковою для конкретної країни лише на підставі її ратифікації. Регіональні договори – це угоди між державами, які належать до певної вузької галузі, регіону. На практиці регіональними називаються також договори, члени яких не належать до певної географічної галузі, але пов'язані якимось інакше (за належністю до однієї культури, релігії, ідеології, одного військово-політичного блоку тощо). Правильніше було б назвати їх чи партикулярними чи спеціальними угодами [26].

4. За функціями: законодавчі та контрактуючі. Законодавчими називають так звані договори-закони, тобто ті договори, які, як і закони у внутрішніх

правових системах, містять абстрактні правила, які в загальному та однаковому порядку протягом тривалого часу регулюють міжнародні відносини або права та обов'язки суб'єктів міжнародного права».

Контрактуючі договори (договори-угоди), навпаки, обмежені у часі та регулюють конкретні питання, що стосуються даних суб'єктів, у своїй їх зміст обмежується метою та предметом договору. Таким чином, їх можна порівняти з договорами в галузі приватного права (контрактами) у внутрішньому правовому порядку держави. Такі, наприклад, договори про правонаступництво держав, про демаркацію кордону, про продаж території держави тощо. Хоча і контрактуючі, і законодавчі договори регулюють взаємні правничий та обов'язки сторін, законодавчі договори роблять це значно ширшій основі і більш тривалий період і, що особливо важливо, формують у своїй об'єктивне міжнародне право (міжнародний правопорядок). Договірні сторони законодавчих договорів прагнуть досягненню однієї й тієї ж мети, а учасники контрактуючих договорів мають різні цілі (права одних є зобов'язаннями інших) [28].

Як приклади можна навести Женевську конвенцію про захист жертв війни (1949) [9], Віденську конвенцію про дипломатичні зносини (1961) [10], Конвенцію ООН з морського права (1982) [11] та інші. Так, наприклад, для всіх членів Женевської конвенції про захист жертв війни (1949) [9] загальною метою є покращення долі жертв війни, у той час як, наприклад, під час укладання договору купівлі-продажу території метою однієї сторони є придбання нової території, а метою іншої - одержання відповідної винагороди. Проте нерідко в одному міжнародному договорі трапляються елементи обох категорій (наприклад, договір про мир).

5. За сферами поширення: політичні, комерційні, юридичні та інші. Усі міжнародні договори мають певне політичне забарвлення. Проте вона набагато більш виражена в таких договорах, як договори про мир, союз, нейтральність, демаркацію кордону тощо, ніж у будь-яких інших. Тому політичними називають такі договори, які повністю або більшою мірою пов'язані з суто політичними питаннями (договори про дружбу, про мир, про союз, про постійний нейтралітет,

про державні кордони тощо). Вони надзвичайно важливі, але виникає проблема забезпечення їх виконання: як, наприклад, переконати бік, який обіцяв не порушувати дружніх стосунків, справді бути другом. Крім договорів із яскраво вираженим політичним забарвленням існують й інші міжнародні угоди [31].

Відповідно до того ж критерію, предмета, вони можуть бути поділені на комерційні (про товарообмін, про мита, про грошові питання тощо), правові (про екстрадицію, міжнародну правову допомогу тощо), технічні (про міжнародне співробітництво в галузі техніки, транспортного сполучення, телекомунікацій тощо), культурні (про різні форми співробітництва в галузі культури), договори про права людини, про охорону навколишнього середовища тощо.

Договори пов'язують зобов'язанням тільки сторони, які домовляються, отже, держави, які прийняли їх. У зв'язку з доказовістю договорів виникає кілька питань. У разі спору необхідно довести, що договір був дійсно укладений і що він, як і раніше, чинний, але особливу проблему представляє доведення змісту самого договору, тобто його конкретних рішень.

Доведення договорів, укладених в усній формі, зводиться до надання свідчень учасниками та свідками, використання аудіо- та відеозаписів та інших подібних доказів. Розгляд договорів, укладених у письмовій формі, відбувається простіше, оскільки є письмовий текст договору. Тим не менш, і в цьому випадку можливі різні проблеми, починаючи з того, що текст договору може бути втрачений або знищений, і закінчуючи тим, що сторони можуть пред'явити два або кілька текстів, достовірність яких може бути спірною [42].

Тексти міжнародних договорів представлені у збірниках міжнародних договорів, які періодично публікують держави та міжнародні організації, в офіційних періодичних виданнях держав (що публікують закони про ратифікацію міжнародних угод), а також у збірниках зареєстрованих договорів, які оприлюднюють Секретаріат ООН.

Міжнародний договір один із основних джерел міжнародного публічного права. Міжнародний договір має обов'язкову силу для своїх сторін. Це означає, що держави, які приєдналися до договору, зобов'язані дотримуватися його

положень та діяти відповідно до них. Обов'язковість міжнародного договору впливає з принципу «пакт слід дотримуватись» (*pacta sunt servanda*), який є одним із основних принципів міжнародного права. Сторони повинні сумлінно виконувати свої зобов'язання, передбачені договором, та утримуватися від дій, що суперечать його положенням [46].

Міжнародний договір може бути укладений між державами, між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями. Держави є основними суб'єктами міжнародного права та мають право укладати договори на основі своєї суверенної волі. Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй або Європейський Союз також можуть бути сторонами міжнародних договорів. Підписанти договору зобов'язуються виконувати його положення та можуть брати участь у процесі його подальшого розвитку та інтерпретації.

Міжнародний договір містить положення, що регулюють конкретні аспекти міжнародних відносин. Він може охоплювати різні галузі, такі як права людини, торгівля, довкілля, морське право, військові договори та інші. Положення договору визначають права та обов'язки сторін, встановлюють процедури та механізми для їх реалізації та вирішення спорів, а також можуть передбачати механізми контролю та дотримання.

Для того, щоб міжнародний договір став обов'язковим для держав, він має бути ратифікований або приєднаний до них. Ратифікація – це формальний процес затвердження договору національними законодавчими органами держави. Приєднання — це акт, яким держава добровільно висловлює свою згоду приєднатися до договору після набрання ним чинності. Ратифікація або приєднання свідчать про готовність держави прийняти зобов'язання, передбачені договором, та застосовувати її положення на своїй території [49].

Положення міжнародного договору можуть бути інтерпретовані для визначення їх конкретного значення та застосування. У разі розбіжностей щодо інтерпретації сторони можуть звернутися до міжнародних судових чи

арбітражних органів для вирішення спору. Зміна договору може здійснюватися згодою сторін відповідно до передбачених процедур зміни чи поправок.

Міжнародний договір є важливим джерелом міжнародного публічного права, оскільки він створює зобов'язання для держав та міжнародних організацій, регулює їх поведінку та є основою для вирішення спорів та конфліктів у міжнародних відносинах. Важливо відзначити, що міжнародний договір має бути укладений та виконаний у сумлінності та дусі співробітництва між сторонами, щоб досягти цілей та принципів міжнародного права.

2.3 Кодифікація норм міжнародного публічного права

У міжнародному праві під кодифікацією розуміють збирання, уточнення формулювань і систематизацію вже існуючих норм міжнародного публічного права. Вона зводиться до закріплення існуючих норм у міжнародних договорах («документування» звичаю), цим досягається їх максимальна точність й те водночас полегшується їх тлумачення і застосування.

Замість звичаю, що існує у свідомості, отримують письмовий акт, який сам по собі є більш наочним, точним і менш схильний до різних інтерпретацій. Тому що важко заздалегідь зрозуміти остаточний результат справи, оскільки суддя приймає рішення, яке ґрунтується на власному розумінні справедливості, а це означає, що, в принципі, різні судді могли б вирішити суперечку по-різному [32].

Залежно від різних критеріїв виділяють різні види кодифікації [29]:

1. Загальна та часткова. Теоретично ідеальною була б загальна кодифікація, тобто кодифікація, що охоплює все міжнародне право. Однак через масштаби та безперервний розвиток міжнародного права це просто неможливо. Навпаки, часткова кодифікація, що охоплює лише окремі питання чи області, як можлива, а й дуже бажана як у універсальному (світовому), і на регіональному рівні. Так, наприклад, на універсальному рівні було здійснено успішні кодифікації норм військового та гуманітарного права, дипломатичного права, консульського права, міжнародного договірної права, морського права тощо.

2. Доктринальна, напівофіційна та офіційна. Залежно від того, хто здійснює кодифікацію, розрізняють такі її види: доктринальна (представниками юридичної науки), напівофіційна (окремими компетентними організаціями, такими як Інститут міжнародного права, Міжнародна асоціація міжнародного права тощо) та офіційна кодифікація (здійснювана державами) . Доктринальну та напівофіційну кодифікацію іноді розглядають разом та називають неофіційною, або приватною, кодифікацією. Вони можуть представляти інтерес, але не володіють обов'язковою силою. Юридично обов'язковою (офіційною) є лише та кодифікація, що здійснюється державами.

3. Кодифікація за участю ООН та інших міжнародних організацій. Як особливий вид можна виділити кодифікацію, здійснювану з участю міжнародних організацій, передусім ООН. Серед іншого Статут ООН ставить перед Генеральною Асамблеєю завдання щодо сприяння кодифікації та прогресивному (поступовому) розвитку міжнародного права [1]. З цією метою Генеральна Асамблея в якості свого допоміжного органу заснувала Комісію з міжнародного права, яка уповноважена, коли вона визнає це за необхідне, рекомендувати Генеральній Асамблеї кодифікацію окремих питань.

Роль міжнародних організацій зводиться до того, що під їхньою егідою розробляються проекти договорів, за допомогою яких кодифікується відповідний матеріал. Такий проект готується на конференції експертів, потім надається урядам для вивчення. Потім скликається дипломатична конференція, де представники держав допрацьовують текст, після чого документ відкритий для підписання. Отже, хоча кодифікація готується у межах міжнародної організації, вона, зрештою, здійснюється державами [24].

Кодифікація може бути здійснена іншими способами, зокрема. Генеральна Асамблея ООН або компетентний орган іншої міжнародної організації приймає у формі резолюції відповідні тексти, а потім закликає держави їх ратифікувати.

Кодифікація, яка зводиться до збору звичайних правових норм та їх закріплення в міжнародних договорах, називається кодифікацією у вузькому значенні, тобто звичайною, чи «чистою», кодифікацією. Тут йдеться лише про

письмове підтвердження вже існуючого звичайного права. З цих причин у разі кодифікації норм загального звичайного права «чиста» кодифікація є обов'язковою для всіх суб'єктів міжнародного права, у тому числі і для тих, хто не є учасниками договору, за допомогою якого було здійснено кодифікацію. Точніше, обов'язковими є ці міжнародні договори, а сформульовані у яких правила (звичайні правові норми). Однак на практиці при укладанні договору, за допомогою якого здійснюється кодифікація, найчастіше не обмежуються простим записом існуючих норм права («чиста» кодифікація), але докладають зусиль, щоб заповнити правові прогалини, ввести новий інститут, тощо [33].

Така «творча» кодифікація називається прогресивним (поступовим) розвитком міжнародного права. На відміну від «чистої» кодифікації, при прогресивному розвитку йдеться не про вже існуюче, а про більш-менш нове (змінене або доповнене) міжнародне право. Його не можна нав'язати державам проти їхньої волі, тому міжнародний договір, через який здійснюється прогресивний розвиток, пов'язує (як і будь-який інший договір) тільки ті держави, які його явно прийняли.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

3.1 «М'яке право» як специфічне джерело міжнародного публічного права

У міждержавній та національній практиці все помітніша взаємодія правових норм з міжнародними рекомендаціями, політичними нормами.

Р. А. Мюллерсон, розглядаючи проблему співвідношення внутрішньодержавного та міжнародного публічного права, висловив думку, яка видається, цілком застосовна і до цього аспекту дослідження: «Кожну конкретну наукову проблему можна розглядати з двох точок зору: як систему, що складається з низки більш приватних проблем, і як підсистему ширшої системи» [21, с. 58].

Міжнародні неправові норми, зазвичай, характеризуються терміном «м'яке право» (soft law). Незважаючи на певні суперечки, що стосуються того, що саме є «м'яко-правовою» нормою, як здається, остання є юридично необов'язковим правилом поведінки, створеним в односторонньому порядку міжнародною організацією (норма-рекомендація) або узгодженим суб'єктами міжнародного права (політична домовленість) [42].

Норма «м'якого права» може бути закріплена як принцип діяльності чи формально визначена норма і реалізується державами на добровільній основі у рамках міжнародного та національного права. Водночас навряд чи можна розглядати міжнародну неправову норму і норму «м'якого права» як тотожні явища, оскільки зміст першої не обмежується міжнародними рекомендаційними та морально-політичними установками. У зв'язку з цим цікавий розгляд впливу «м'якого права» на різні компоненти міжнародної правової системи (система міжнародного права, міжнародна практика та міжнародне правосвідомість посадових осіб міждержавних органів) [45].

Як зазначає І. І. Лукашук, «завдання юриста сучасності не лише визначити зв'язок між резолюціями та міжнародним правом, а й вивчити їх як незалежний феномен, чия роль в управлінні міжнародними відносинами зростає» [24, с. 38].

Питанню ролі та значення рекомендацій міжнародних організацій, міжнародних домовленостей системи міжнародного права традиційно приділяється значна увага [39]. Очевидно, можна визнати положення, згідно з яким резолюції, що виражають узгоджену волю держав-членів щодо конкретного правила поведінки, можуть самостійно регулювати певну сферу відносин, сприяючи становленню норм міжнародного права.

Нормотворча активність Генеральної Асамблеї ООН насамперед позначається на процесі створення нормальних норм. За точним зауваженням Л. Кондореллі, «за допомогою декларацій більшість держав показують, яким вони бажають бачити право, що перетворюється, проголошують необхідність таких змін і чинять тиск для того, щоб вести практику в бажаному напрямку» [41]. Акти, що приймаються нею, поряд з міжнародними угодами і прецедентами, дипломатичною практикою, національним законодавством і міжнародно-правовою доктриною є однією з форм прояву державної практики як елементу міжнародного звичаю. Стало можливим вести мову про динамічнішу, свідому, цілеспрямовану та колективну процедуру формування даного джерела міжнародного публічного права.

Дії норм «м'якого права» на міжнародний звичай та міжнародний договір приділяється увага авторитетними міжнародними науковими органами [33; 32], а також Міжнародним Судом, яким було зазначено, що «резолюції Генеральної Асамблеї, навіть якщо вони не мають обов'язкового характеру, іноді можуть мати нормативне значення. За певних обставин вони можуть забезпечувати свідчення, важливі для встановлення наявності будь-якої норми або появи *opinio juris*. Цілий ряд резолюцій може свідчити про поступову еволюцію *opinio juris*, необхідного для встановлення нової норми» [43]. У результаті основні ознаки міжнародного звичаю зазнають певних змін.

Значний вплив на міжнародно-правовий звичай відбувається шляхом звернень до норм «м'якого права» у національній правозастосовній діяльності. Примітно, що цей процес має циклічний характер: на основі рекомендацій складається стійка внутрішньодержавна практика, яка є основою становлення міжнародних норм юридично обов'язкового та рекомендаційного характеру, яка, у свою чергу, зачіпає національне законодавство та міжнародну практику в цілому [46, с. 102].

Показовими є доповіді Генерального секретаря ООН, які отримали назву «Заходи в розвитку консультативного висновку Міжнародного Суду щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосування» [32], що готуються з метою розгляду ходу виконання однойменних резолюцій, які періодично включаються до порядку денного обговорення Асамблеї. У доповідях дається аналіз виконаної державами роботи, а також оголошується інформація, отримана від урядів щодо виконання морально-політичних зобов'язань.

Таким чином, вплив рекомендацій міжнародної організації на норми міжнародного звичаю досить сильний, що, однак, не є підставою для заперечення існування звичаю «класичного» типу. Відчутний вплив рішень Генеральної Асамблеї ООН, що не володіють юридичною силою, на міжнародні угоди.

За відсутності необхідних договірних норм положення рекомендаційних актів здійснюють передправове регулювання різних галузей міждержавного співробітництва (права людини, космічні дослідження та ін.). Однак згодом ці норми «м'якого права» можуть отримати закріплення в договірній формі. Серед останніх універсальних міжнародних угод, основою яких є акт «м'якого права», слід назвати Конвенцію про права інвалідів та факультативний протокол до неї 2006 р. [13], вироблені з урахуванням Декларації про права інвалідів 1975 року [12].

Очевидно, сучасною тенденцією міжнародного правотворчого процесу є зростання морально-політичних, рекомендаційних норм, на основі яких готуються міжнародні угоди різного рівня. Все частіше Преамбули міжнародних договорів закріплюють численні посилання до «м'якого права». Наприклад, Конвенція про

цивільно-правову відповідальність за корупцію 1999 р. [14] враховує рішення, ухвалені під час проведення регіональних конференцій на рівні міністрів юстиції, а також рекомендації Групи держав проти корупції (ГРЕКО) [35], а держави-учасниці Конвенції з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 р. беруть до уваги документи Наради з безпеки та співробітництва в Європі та резолюції Європейської економічної комісії ООН [6]. Розглянуті вище випадки свідчать про сприяння міжнародних норм, які не є юридично обов'язковими, становлення та подальшого дотримання міжнародно-правових норм.

Часом міжнародні угоди укладаються з метою подальшого розвитку «м'якого права»: преамбула Рамкової конвенції про захист національних меншин Ради Європи 1995 р. [16] містить зобов'язання «розвивати та втілювати в життя положення Декларації глав держав та урядів держав-членів Ради Європи, прийнятої у Відні 9 жовтня 1993 [44]. Тому цілком доречно вести мову про взаємозв'язок міжнародних договорів із рекомендаціями міжнародних організацій та міжнародними домовленостями, що спостерігається у разі підготовки міжнародних актів, спрямованих на подальше удосконалення правового регулювання конкретної сфери міждержавного співробітництва.

Морально-політичні норми «м'якого права» впливають як на нормативну компоненту міжнародної правової системи (джерела міжнародного права), а й у поточну міждержавну практику, оскільки підлягають активному використанню міжнародними органами, передусім, системою судів міжнародного правосуддя.

На думку С. Г. Коваленка, подібні випадки є новими у процесі міжнародного судового розгляду [31]. Як приклад наводиться застосування принципу сталого розвитку Міжнародним Судом ООН у рішенні у справі Габчиково-Надьмарош, а також принципу обережності Міжнародним трибуналом з морського права ООН у рішеннях у справі південного блакитного тунця [23, с. 126-127]. Обидва принципи отримали закріплення у багатьох міжнародних документах, позбавлених юридичної сили. Проте не можна погодитися з автором

у тому, що звернення до рекомендацій є новим явищем. Вважаємо, мова має йти про зростання кількості звернень до цього виду міжнародних актів.

Практика дозволяє будувати висновки про облік у діяльності судів норм рекомендаційного характеру. Зокрема, Міжнародний Суд у своїй діяльності неодноразово звертався до резолюцій Генеральної Асамблеї ООН. Щоправда, зазвичай, його посилення обмежувалися тлумаченням їх правової природи чи стосувалися тих рекомендацій, які розглядалися їм швидше як відбиток міжнародного звичаю, ніж неправові, моральні норми.

Останні акти Міжнародного Суду свідчать про деякі зміни у його підходах. Консультативний висновок у справі законності оголошення незалежності Косова 2010 р. містить посилення на Декларацію про принципи міжнародного права 1970 р. [3] та Заключний акт конференції з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року [2]. При цьому, якщо статус першого міжнародного документа виглядає досить певним (Декларація за твердженням Суду є відображенням звичайного права), то правовий аналіз Гельсінського акта відсутній, Суд обмежується лише цитатою його тексту [40, р. 30].

«М'яке право» використовується поряд із правовими нормами як допоміжний засіб формулювання правової позиції, тлумачення чинного права, визначення норм «неписаного» звичаю. За допомогою рекомендаційних норм міжнародне право стає «живим», до нього вносяться сучасні тенденції розвитку міжнародного життя. Усе це, безумовно, позитивно впливає правозастосовну діяльність й у результаті сприяє вирішенню конфліктів, суперечок.

Широко поширені посилення на міжнародне «м'яке право» у роботі Європейського Суду з прав людини, який у своїх рішеннях наводив, зокрема, такі акти, як Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Rec(2000)19 «Роль прокуратури в системі кримінального правосуддя» та Стандарти «Восьмого Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поведження зі злочинцями» 1990 р. («Озерів проти рф») [17], «Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі» 1975 р. («Кононов проти Латвії») [35].

Випадки, коли міжнародні суди вдаються до «м'якого права», свідчать про різноманітні способи сприяння норм неправового, морально-політичного характеру правовому регулюванню: заповнення прогалин у праві шляхом надання дефініцій та тлумачення тих чи інших понять; визначення змісту міжнародного звичаю чи підтвердження його існування; посилення правової аргументації шляхом приведення експертних оцінок авторитетних міжнародних структур щодо спірної ситуації, що склалася; інформування про існуючі міжнародні стандарти та необхідність їх дотримання.

Проте «м'яке право» виявляє недоліки, які виявляються, зокрема, у можливій суперечливості положень, які у юридично необов'язкових міжнародних актах, прийнятих у різний період. Ймовірно, допустимо кілька варіантів вирішення цієї проблеми залежно від наявності відповідних міжнародно-правових норм. Звісно ж, що з існуванні останніх слід співвідносити рекомендаційний акт із діючими правовими нормами, віддаючи перевагу, зрозуміло, правовим, але лише з них, які мають обов'язковий державі характер [19].

Інше перешкоджало б вільному формуванню сталої державної практики. За відсутності необхідних норм міжнародного права, мабуть, слід застосовувати принцип *lex posterior derogat legi priori*. Проте, незалежно від можливості звернення до міжнародного права, у разі виникнення колізії між неправовими нормами «м'якого права» слід враховувати обставини прийняття конкретної рекомендації, оскільки «м'яке право» — це політичні акти, які служать, у тому числі, одним із засобів просування інтересів певної групи держав, політичної боротьби.

Феномен «м'якого права» пов'язаний та багато в чому визначає зміст та застосування міжнародного права, сприяє подальшому розвитку його норм та їх реалізації на практиці. У свою чергу морально-політичні норми можуть долати свій необов'язковий характер [31].

Взаємозв'язок рекомендаційних, політичних положень з міжнародно-правовими стає ще очевиднішим при розгляді їхньої взаємодії не лише на рівні нормотворчості, але також у ході їх здійснення, звернення до них, наслідком чого

є формування серед представників міжнародних структур певних установок, переконань, що свідчать про переваги використання юридично необов'язкових норм.

У результаті ця обставина породжує нагальну потребу подальшому спільному вивченні специфіки міжнародно-правових і «м'яко-правових» норм різних етапах міжнародного правового регулювання, зокрема у межах внутрішньодержавної юрисдикції.

3.2 Односторонні юридичні акти держав: проблеми визнання джерелом міжнародного публічного права

Правоздатність держав спрямовано як на створення джерел міжнародного права, так і на прийняття односторонніх актів. Односторонні акти – це дія держави, яка приймає міжнародно-правові зобов'язання. Юридичні наслідки мають значення для юридичного факту.

Односторонні юридичні акти – прояв волі, суверенних прав держави, є правилами поведінки спеціального характеру, чи інакше, це спосіб регулювання міжнародних відносин у односторонньому порядку. Односторонні акти можуть бути індивідуальними чи колективними. До таких актів пред'являються певні вимоги: має бути офіційна заява компетентних органів держави та посадових осіб, вони можуть бути письмовими чи усними, ґрунтуватися на нормах міжнародного права [32].

Зміст цих актів є різним, воно залежить від наміру держави та мети її міжнародно-правової позиції. Коло адресатів, до яких звернено односторонній юридичний акт, може бути визначеним (до конкретної держави) або не визначеним (до міжнародної спільноти загалом). Односторонні акти поділяються різні види. Найчастіше до них належать декларації, ноти, відмова від права, визнання, протести. У праві договорів – це такі акти, як припинення та вихід із

договору, приєднання до договору, застереження та інші. Але це акти галузі права договорів. Водночас є акти, які не належать до тієї чи іншої галузі міжнародного права, але мають юридичне значення [24].

Оскільки таких актів багато, то постало питання їх кодифікації. У 1996 р. Комісія міжнародного права ООН (КМП) запропонувала Генеральній Асамблеї ООН включити право, що стосується односторонніх актів держав, як тему, що підходить для кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права [30]. КМП виходила з того, що постійно зростає число та значення односторонніх актів та практики держав. Комісія вважала, що кодифікація односторонніх актів як інституту необхідна для підвищення рівня правової визначеності, передбачуваності та стабільності у міжнародних відносинах. Предметом кодифікації стали загальновизнані юридичні категорії актів: 1) акти, з яких держава приймає він зобов'язання (обіцянку і визнання); 2) акти, за допомогою яких держава відмовляється від будь-якого права (відмова); 3) акти, з яких держава підтверджує будь-яке право чи домагання (протест) [29].

КМП не розглядала односторонні акти, які здійснюють міжнародні міжурядові організації. Предметом вивчення були внутрішньодержавні акти, хоча не можна виключати те, що можуть впливати прийняття державою односторонніх актів, мають міжнародно-правові наслідки чи сприяють укладенню міжнародних договорів.

Міжурядові акти складаються у формі декларацій, меморандумів, спільних заяв, планів та програм співробітництва. Вони не повинні містити положень, що юридично зобов'язують, але в них можуть допускатися посилання на зобов'язання, прийняті сторонами за міжнародними договорами. КМП розглянула дев'ять доповідей Спеціального доповідача В. Родрігеса-Седеньо на тему «Односторонні акти держав» [25]. Проте, вона не представила розроблений Проект конвенції.

На 58 сесії 4 серпня 2006 р. КМП ухвалила підсумковий документ «Керівні принципи, що застосовуються до односторонніх заяв держав, здатних призвести до виникнення юридичних зобов'язань», де міститься десять принципів з

коментарями [32]. Тим самим було односторонні акти були кодифіковані і залишилися поза рамками підсумкового документа. І все-таки робота КМП справила позитивний вплив на подальше дослідження питань про роль та значення односторонніх юридичних актів.

У «Керівних принципах» КМП дала таке визначення одностороннього акту: «Під одностороннім актом держави розуміється одностороння заява, сформульована державою з наміром викликати певні правові наслідки з міжнародного права». Усі односторонні акти взаємопов'язані: акт обіцянки може діяти разом із актом визнання. КМП розглядала обіцянку та визнання як одностороннє вираження позиції, що формулюється державою в індивідуальному порядку або рядом держав на колективній основі, за допомогою якої беруться зобов'язання або надаються права іншим державам, міжнародним організаціям чи іншим утворенням [24].

Протилежним зізнанням відносять акт протесту. Протест може бути реакцією на визнання будь-якої ситуації. Держава, що протестує, повідомляє про те, що вона не визнає законності актів іншої держави, що дії є неправомірними або не визнає ситуацію, яку ці акти створили. Протестом держава (у формі ноти чи заяви) може заявити про невизнання територіальної освіти, або протест може бути пов'язаний із наявністю територіальної чи іншої суперечки між державами. Це видно з прикладу делімітації Каспійського моря, що є предметом багатостороннього територіального суперечки між п'ятьма прибережними державами [33; с. 44].

Щодо відмови, то держава відмовляється від будь-якого права або юридичного претензії, включаючи відмову без передачі права та відмову з передачею права. Часто називають такі обіцянки СРСР, як зобов'язання не застосовувати першу ядерну зброю (1982 р.), зобов'язання не виводити першим у космічний простір будь-які види космічної зброї (1983 р.), відмова від проведення ядерних вибухів (1986 р.) [19].

Обіцяннями щодо прийняття зобов'язання в односторонньому порядку можуть бути декларації. Наприклад, Декларація Австрії про нейтралітет від 26

жовтня 1955 р., Декларацію Єгипту від 24 квітня 1957 р. про Суецький канал, Декларацію Мальти щодо нейтралітету від 14 травня 1981 року. Обіцянка як односторонній акт може бути визнана або прийнята державою-адресатом. З іншого боку, держава-адресат може заявити про гарантії держави-автора, яка дала обіцянку, і тим самим гарантувати дотримання обіцянки [21].

До цього часу не визначено місце односторонніх актів серед джерел міжнародного права. Відповідь це питання не дає і ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН. Якщо визнати односторонній акт джерелом міжнародного права, це суперечитиме загальному розумінню, що джерела міжнародного права – це угоди держав. У науці міжнародного права є різні підходи [20].

Більш правильну позицію займає Міжнародний Суд ООН, у рішеннях якого односторонні акти називаються джерелами міжнародно-правових зобов'язань, що підтверджено у справах про ядерні випробування у 1974 р., про прикордонну суперечку між Буркіна-Фасо та Республікою Малі у 1986 році [48].

Односторонні юридичні акти держав породжують їм міжнародно-правові зобов'язання. Ці акти вписуються у рамки двосторонніх та багатосторонніх відносин. Тому не випадково була спроба ввести в договірний режим і цим кодифікувати інститут права односторонніх актів.

КМП часто застосовувала аналогію з відповідним режимом актів норм права договорів: повноваження, дійсність, підстави припинення, докорінні обставини, застереження, приєднання, а також необхідність дотримання імперативних норм. Зобов'язання, що випливає з одностороннього акта, має дотримуватись («*acta sunt servanda*»). Держави пов'язані своєю односторонньою поведінкою, як зазначала КМП, вони «полонені» прийнятих зобов'язань і мають їх сумлінно виконувати, щоб згодом не було «сюрпризів» щодо відповідальності [41].

Односторонні юридичні акти держав можуть виникати в різних формах, таких як закони, укази, постанови та декларації. У міжнародне публічне право визнання односторонніх актів країн джерелами міжнародного публічного права

може стати проблематичним з кількох причин: 1) принцип рівноправності країн; 2) згода держав; 3) дотримання процедур; 4) міжнародне визнання.

У цілому нині, визнання односторонніх актів держав джерелами міжнародного публічного права є складним і спірним питанням, що залежить від згоди інших держав, міжнародного визнання та дотримання встановлених процедур та правил міжнародного права.

ВИСНОВКИ

1. Міжнародне публічне право — складний комплекс юридичних норм, створених державами та міждержавними організаціями шляхом укладення угод і є самостійною правовою системою, предметом регулювання якої є міждержавні та інші міжнародні відносини, і навіть певні внутрішньодержавні відносини.

Основними об'єктами міжнародного публічного права є: 1) держави; 2) міжнародні організації; 3) міжнародні договори; 4) фізичні та юридичні особи; 5) території та ресурси.

Сучасне міжнародне публічне право характеризується розширенням сфери його застосування, а отже, і розширенням нормативної основи, оскільки нова сфера застосування передбачає створення для неї призначених і до неї пристосованих правових норм.

2. Основні принципи сучасного міжнародного публічного права можна визначити як його загальновизнані норми, що мають найважливіше значення для забезпечення нормального функціонування міждержавної системи і, отже, спрямовані на вирішення міжнародних проблем.

Основні принципи сучасного міжнародного публічного права закріплені насамперед у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного публічного права: 1) принцип незастосування сили чи загрози силою; 2) принцип мирного вирішення міжнародних спорів; 3) принцип невтручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції держави; 4) обов'язок держав співпрацювати одна з одною відповідно до Статуту ООН; 5) принцип рівноправності та самовизначення народів; 6) принцип суверенної рівності держав; 7) принцип сумлінного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН.

Класифікація основних принципів умовна, бо вони взаємопов'язані і кожен принцип має значення для всієї міждержавної системи. Проте класифікація практично корисна, оскільки регулююча роль окремих принципів проявляється переважно у різних галузях міжнародних відносин.

З урахуванням викладеного пропонується така класифікація основних принципів міжнародного публічного права: 1) принципи, безпосередньо які стосуються підтримки міжнародного миру та безпеки; 2) загальні засади міжнародного співробітництва; 3) принцип мирного співіснування держав незалежно від своїх економічних, соціальних і політичних систем.

3. Джерела міжнародного публічного права - це джерела правил, обов'язкових для дотримання державами та іншими міжнародними суб'єктами.

Основні джерела міжнародного публічного права включають: 1) міжнародні договори; 2) міжнародні звичаї; 3) основні принципи загальновизнаного права; 4) рішення міжнародних судів та арбітражних рішень.

Інститут джерел міжнародного публічного права грає фундаментальну роль у системі міжнародного права. Він визначає, звідки беруться правила та норми, що регулюють поведінку держав та інших міжнародних суб'єктів. Правова природа та роль джерел міжнародного публічного права забезпечують стабільність, передбачуваність і справедливість у міжнародних відносинах, а також є основою для вирішення спорів та конфліктів.

4. Під джерелом міжнародного публічного права розуміється форма висловлювання та закріплення норми міжнародного публічного права. Слід зазначити, що відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного суду: «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому суперечки на підставі міжнародного права, застосовує: 1) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, безумовно визнані державами, що сперечаються; 2) міжнародний звичай, як доказ загальної практики, визнаної як правової норми; 3) загальні засади права, визнані цивілізованими націями; 4) судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм».

Теоретично під основними джерелами міжнародного публічного права визнаються міжнародний договір та міжнародний звичай. Під міжнародним договором розуміється угода між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, укладена у письмовій формі, щодо встановлення, зміни чи

припинення взаємних прав та обов'язків. Кількість договірних норм величезна, й у практиці найчастіше доводиться мати справу з цими нормами.

5. Міжнародний договір — це регульована міжнародним правом угода, укладена двома чи кількома суб'єктами міжнародного публічного права, виходячи з якого з-поміж них виникають права та обов'язки щодо певного предмета.

Міжнародний договір один із основних джерел міжнародного публічного права. Міжнародний договір має обов'язкову силу для своїх сторін. Це означає, що держави, які приєдналися до договору, зобов'язані дотримуватися його положень та діяти відповідно до них. Обов'язковість міжнародного договору впливає з принципу «пакт слід дотримуватись» (*pacta sunt servanda*), який є одним із основних принципів міжнародного права. Сторони повинні сумлінно виконувати свої зобов'язання, передбачені договором, та утримуватися від дій, що суперечать його положенням.

Міжнародний договір є важливим джерелом міжнародного публічного права, оскільки він створює зобов'язання для держав та міжнародних організацій, регулює їх поведінку та є основою для вирішення спорів та конфліктів у міжнародних відносинах. Важливо відзначити, що міжнародний договір має бути укладений та виконаний у сумлінності та дусі співробітництва між сторонами, щоб досягти цілей та принципів міжнародного права.

6. У міжнародному праві під кодифікацією розуміють збирання, уточнення формулювань і систематизацію вже існуючих норм міжнародного публічного права. Вона зводиться до закріплення існуючих норм у міжнародних договорах («документування» звичаю), цим досягається їх максимальна точність й те водночас полегшується їх тлумачення і застосування.

Залежно від різних критеріїв виділяють різні види кодифікації: 1) загальна та часткова; 2) доктринальна, напівофіційна та офіційна; 3) кодифікація за участю ООН та інших міжнародних організацій.

Як особливий вид можна виділити кодифікацію, здійснювану з участю міжнародних організацій, передусім ООН. Серед іншого Статут ООН ставить перед Генеральною Асамблеєю завдання щодо сприяння кодифікації та

прогресивному (поступовому) розвитку міжнародного права. З цією метою Генеральна Асамблея в якості свого допоміжного органу заснувала Комісію з міжнародного права, яка уповноважена, коли вона визнає це за необхідне, рекомендувати Генеральній Асамблеї кодифікацію окремих питань.

7. Міжнародні неправові норми, зазвичай, характеризуються терміном «м'яке право» (soft law). Незважаючи на певні суперечки, що стосуються того, що саме є «м'яко-правовою» нормою, як здається, остання є юридично не обов'язковим правилом поведінки, створеним в односторонньому порядку міжнародною організацією (норма-рекомендація) або узгодженим суб'єктами міжнародного права (політична домовленість).

Норма «м'якого права» може бути закріплена як принцип діяльності чи формально визначена норма і реалізується державами на добровільній основі у рамках міжнародного та національного права. Водночас навряд чи можна розглядати міжнародну неправову норму і норму «м'якого права» як тотожні явища, оскільки зміст першої не обмежується міжнародними рекомендаційними та морально-політичними установками.

«М'яке право» використовується поряд із правовими нормами як допоміжний засіб формулювання правової позиції, тлумачення чинного права, визначення норм «неписаного» звичаю. За допомогою рекомендаційних норм міжнародне право стає «живим», до нього вносяться сучасні тенденції розвитку міжнародного життя.

Феномен «м'якого права» пов'язаний та багато в чому визначає зміст та застосування міжнародного права, сприяє подальшому розвитку його норм та їх реалізації на практиці. У свою чергу морально-політичні норми можуть долати свій необов'язковий характер.

8. Односторонні юридичні акти – прояв волі, суверенних прав держави, є правилами поведінки спеціального характеру, чи інакше, це спосіб регулювання міжнародних відносин у односторонньому порядку. Односторонні акти можуть бути індивідуальними чи колективними. До таких актів пред'являються певні вимоги: має бути офіційна заява компетентних органів держави та посадових осіб,

вони можуть бути письмовими чи усними, ґрунтуватися на нормах міжнародного права.

Односторонні юридичні акти держав можуть виникати в різних формах, таких як закони, укази, постанови та декларації. У міжнародне публічне право визнання односторонніх актів країн джерелами міжнародного публічного права може стати проблематичним з кількох причин: 1) принцип рівноправності країн; 2) згода держав; 3) дотримання процедур; 4) міжнародне визнання.

У цілому нині, визнання односторонніх актів держав джерелами міжнародного публічного права є складним і спірним питанням, що залежить від згоди інших держав, міжнародного визнання та дотримання встановлених процедур та правил міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: Статут Орг. Об'єдн. Націй від 26.06.1945 р.: станом на 16 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 01.05.2023).
2. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі: Акт Орг. Об'єдн. Націй від 01.08.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 01.05.2023).
3. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами: Резолюція 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml (дата звернення: 01.05.2023).
4. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 23.05.1969 р.: станом на 13 черв. 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 01.05.2023).
5. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 21.12.1965 р.: станом на 4 лют. 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 01.05.2023).
6. Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a31#Text (дата звернення: 01.05.2023).
7. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам спеціалізованими установами і міжнародними організаціями, пов'язаними з Організацією Об'єднаних Націй: Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 08.12.2005 № 60/112. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id99627> (дата звернення: 01.05.2023).

8. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Резолюція Орг. Об'єдн. Націй від 13.09.2007 р. № 61/295. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text (дата звернення: 01.05.2023).

9. Про ратифікацію Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни: Указ Президії Верхов. Ради Укр. Рад. Соціаліст. Респ. від 03.07.1954 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114a-03#Text> (дата звернення: 01.05.2023).

10. Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини: Указ Президії Верхов. Ради Укр. Рад. Соціаліст. Респ. від 21.03.1964 р. № 199а. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199a-06#Text> (дата звернення: 01.05.2023).

11. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року: Закон України від 03.06.1999 р. № 728-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-14#Text> (дата звернення: 01.05.2023).

12. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 р.: станом на 6 лип. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 01.05.2023).

13. Факультативний протокол до Конвенції про права осіб з інвалідністю: Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 р. : станом на 6 лип. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g72#Text (дата звернення: 01.05.2023).

14. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : Конвенція Ради Європи від 04.11.1999 р.: станом на 16 берез. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text (дата звернення: 01.05.2023).

15. Конвенція з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 17.03.1992 р.: станом на 28

листоп. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_273#Text (дата звернення: 01.05.2023).

16. Рамкова конвенція про захист національних меншин : Конвенція Ради Європи від 01.02.1995 р.: станом на 9 груд. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 01.05.2023).

17. Рекомендація N R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам - членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах: Рек. Ради Європи від 15.09.1999 р. № R(99)19. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text (дата звернення: 01.05.2023).

18. Антонович М. М. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. К.: Видавничий дім «КМ АКАДЕМІЯ», 2003. 308с.

19. Анцелевич Г. О., Покрещук О. О. Міжнародне право: Підручник для студ. спец. «Міжнародне право» вищ. навч. Закладів. Українська академія зовнішньої торгівлі. К.: Алерта; Пектораль, 2003. 409 с.

20. Баймуратов М.О. Міжнародне право: Підручник. Суми: ВТД «Університетська книга»; Одеса: «Астропринт», 2006. 424 с.

21. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основні галузі: підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2004. 816 с.

22. Дахно І. І. Міжнародне економічне право: навчальний посібник.- Київ: Центр учбової літератури, 2009. 304 с.

23. Міжнародне публічне право: підручник / за ред. В. М. Репецького. Київ: Знання, 2012. 437 с.

24. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: посіб. для підгот. до зовн. незалеж. Оцінювання / Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна; за заг. ед. Т. Л. Сироїд. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 494 с.

25. Міжнародне право: підручник / А. В. Войціховський; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.

26. Мірошніченко В. О. Міжнародне приватне право у схемах і визначеннях : посібник. Київ: Центр навч. літ-ри, 2018. 152 с.
27. Міжнародне публічне право: підручник. / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук. За ред. Г.О. Анцелевича. Київ: Алеута, 2005. 424 с.
28. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом П. Маланчук: пер. з англ. Х.: Консум, 2000. 592 с.
29. Київець О. В. Інституційні основи кодифікації норм міжнародного права. *Актуальні питання кодифікації законодавства України*. Вип. 1. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. С. 64-68.
30. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса. Фенікс, 2018. 744 с.
31. Тетарчук В. І. Міжнародне право: Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 208 с.
32. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.
33. Європейське право: Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ: Центр учбової літератури. 2018. 158 с.
34. Європейський Союз: теорія і практика інтеграції заради успіху: навчальний посібник / В. В. Дума, А. В. Боровик, А. В. Матвійчук, В. Ю. Микулець та інші; за заг. ред. А. В. Матвійчука. Рівне: Волин. обереги, 2019. 156 с.
35. Adede A. O. The System for Settlement of Disputes under the United Nations Convention on the Law of the Sea. Dordrecht. Boston. Lancaster, 1987. 360 p.
36. Agreement Establishing the Multilateral Trade Agreement. International Legal Materials. Vol. XXXIII. 2004. № 1. P. 13–29.
37. Albrecht U. Internationale Politik. Munchen, 1986. P. 67-77.
38. Amerasinghe C. F. Documents on International Administrative Tribunals. Oxford, 1989. 680 p.
39. Amerasinghe Ch. Jurisdiction of International Tribunal. The Hague, 2003. 1080 p.

40. Amerasinghe C. F. Principles of the International Law and International Organizations. Cambridge, 1996. 490 p.
41. August R. Public International Law; Texts, Cases and Readings. Prentice Hall, 2015. 227 p.
42. Gaesta P. The Defence of Superior Orders: The Statute of the International Criminal Court versus Customary International Law. European Journal of International Law. Vol. 10. 1999. № 1. P. 158-171.
43. Gilpin Robert. War and Change in World Politics. Cambridge: Cambridge University Press. 1981. 182 p.
44. Grewe W. (ed.) Frontes Historical Juris Gentium. 3 vols. Berlin. New York, 1988, 1992, 1995. 450 p.
45. Handbook On Nuclear Law, Carlton Stoiber, Alec Baer, Norbert Pelzer, Wolfram Tonhauser. Vienna: International Atomic Energy Agency, 2003. P. 228-283.
46. Hazan P. La justice face EO la guerre: do Nurenberg la Haye. Paris, 2000. 550 p.
47. Higgins R. Problems and Process: International Law and How We Use It. Oxford, 1999. 1365 p.
48. Wildhaber L. The European Convention on Human Rights and international law, in International and Comparative Law Quarterly. Vol. 56. P. 88-93.
49. Winham G. The Evolution of International Trade Agreements. Toronto. London, 1992. 290 p.
50. Wolfke K. Custom in Present International Law. Wroslaw, 1964. P. 95-99.